

АВТОРСЬКА НЕОЛОГІЧНА ЛЕКСИКА МИХАЙЛА СТЕЛЬМАХА (НА МАТЕРІАЛІ ПРОЗОВИХ ТВОРІВ)

AUTHOR'S NEOLOGICAL VOCABULARY OF MYKHAILO STELMAKH (BASED ON PROSE WORKS)

Ткаченко Т.В.,

orcid.org/0009-0007-5975-2070

кандидат філологічних наук, доцент,

завідувач кафедри стилістики української мови

Українського державного університету імені Михайла Драгоманова

У статті на матеріалі прозових творів Михайла Стельмаха здійснено фрагментарний лінгвостилістичний аналіз авторських лексичних новотворів письменника. Визначено семантичні, словотвірні та функційно-прагматичні особливості індивідуально-авторських неологізмів. З'ясовано стилістичні функції лексичних новотворів та частково прийоми залучення цих оригінальних авторських одиниць у художній текст. Дослідження засвідчило, що індивідуально-авторські неологізми Михайла Стельмаха належать до різних частиномовних класів і відзначаються семантичним розмаїттям та новизною. З-поміж okazіонально-предметних номінацій найуживанішими є іменники, серед яких структурні паралелі кодифікованих форм з okazіональним приєднанням префіксальних і суфіксальних формантів, авторські відприкметникові, віддіеприкметникові та віддієслівні інновації, емоційно-оцінні та експресивні назви осіб. Авторські новотвори-прикметники у прозі письменника формують клас високохудожніх стилістично маркованих одиниць. Відфраземні інновації (іменникові та прикметникові композити) здебільшого виникають за аналогією до уснорозмовних утворень. У аналізованих текстах зафіксовані й ад'єктивні оригінальні новотвори – інновації з різними формантами (суфіксами, префіксами, постфіксами), мотивовані загальноновживаними похідними. Різноманітним є стилістичне навантаження неологічної лексики в мові прози: вона вживається в зображально-виражальній функції, для інтенсифікації певних ознак чи властивостей, у описах зовнішнього чи внутрішнього портрета персонажа, з метою більш виразного змалювання тонких психологічних нюансів життєвих ситуацій, як засіб створення різних стилістичних ефектів і колоритів (жартівливого, фамільярного, глузливого, іронічного, зневажливого, лайливого, позитивно- або негативно-оцінного тощо). Авторські новотвори Михайла Стельмаха містять національно-культурний компонент мовної семантики та репрезентують індивідуальне світосприйняття письменника і водночас найхарактерніші риси мовної картини світу українців. Авторська неологічна лексика в естетизованій мовній формі відбиває особливості національного менталітету, розвитку українського соціуму конкретної доби.

Ключові слова: неологічна лексика, неологізм, авторський лексичний новотвір, інновація, індивідуальне словотворення.

The article is based on the material of Mykhailo Stelmakh's prose works and provides a fragmentary linguistic and stylistic analysis of the author's lexical novelties. The semantic, word-formation, functional and pragmatic features of the author's individual neologisms are determined. The stylistic functions of lexical neologisms and partly the methods of involving these original author's units in a literary text are clarified. The study has shown that Mykhailo Stelmakh's individual-author neologisms belong to different partial language classes and are characterized by semantic diversity and novelty. Among the occasional-subject nominations, the most common are nouns, including structural parallels of codified forms with occasional attachment of prefix and suffix formants, author's participial adjectives, participial adjectival and verbal innovations, emotional and expressive names of persons. Authorial adjectival innovations in the writer's prose form a class of highly artistic stylistically marked units. Phrasal innovations (noun and adjectival composites) mostly arise by analogy with colloquialisms. The analyzed texts also contain adjectival original innovations – innovations with different formants (suffixes, prefixes, postfixes), motivated by commonly used derivatives. The stylistic load of neologic vocabulary in prose is diverse: It is used in the figurative and expressive function, to intensify certain features or properties, in descriptions of the external or internal portrait of a character, in order to more clearly depict the subtle psychological nuances of life situations, as a means of creating various stylistic effects and colors (humorous, familiar, mocking, ironic, dismissive, swearing, positive or negative, etc.) Mykhailo Stelmakh's novelties contain the national and cultural component of linguistic semantics and represent the writer's individual worldview and, at the same time, the most characteristic features of the Ukrainian linguistic worldview. The author's neologic vocabulary in an aestheticized linguistic form reflects the peculiarities of the national mentality and the development of Ukrainian society of a particular era.

Key words: neologic vocabulary, neologism, author's lexical novelty, innovation, individual word formation.

Постановка проблеми. Актуальною проблемою сучасної мовознавчої науки загалом і лінгвостилістики зокрема є всебічне ґрунтовне дослідження індивідуально-авторської неології. Михайло Стельмах увійшов в історію української літературної мови як письменник, ідіостиль якого

позначений неабиякими проявами новаторства в галузі художнього слова. Авторська специфіка оригінального словотворення становить особливий інтерес, адже новотвори Михайла Стельмаха містять національно-культурний компонент мовної семантики. Такі інновації репрезентують

індивідуальне світосприйняття письменника і водночас найхарактерніші риси мовної картини світу українців.

Аналіз останніх досліджень і публікацій.

Аналіз наукової літератури із зазначеної проблеми засвідчив наявність численних досліджень різних аспектів неології. Зокрема, наукові розвідки українських мовознавців присвячені вивченню інноваційних процесів у сучасній українській літературній мові (В. Русанівський, О. Тараненко, О. Сербенська, О. Стишов, Г. Вокальчук, Ж. Колоїз та ін.); історії розвитку української неології та неографії (Є. Карпіловська, Н. Сологуб, Ж. Колоїз, Г. Вокальчук та ін.); характеристиці індивідуально-авторських неологізмів українських письменників (С. Єрмоленко, Н. Сологуб, Л. Ставицька, Л. Шевченко, Н. Дужик, Г. Сюта, Г. Вокальчук та ін.)

Проте досі залишаються недостатньо дослідженими певні аспекти індивідуально-авторських практик словотворення найбільш визначних представників українського художнього слова. «У галузі сучасної української індивідуально-авторської неології є ще численні лакуни, які, своєю чергою, накреслюють перед дослідниками досить привабливі наукові перспективи» [2, с. 21].

Постановка завдання. Метою статті є виявлення специфічних особливостей індивідуального словотворення Михайла Стельмаха – письменника, мовотворчість якого, з одного боку, жила розмовною мовою українського народу як одним із найпотужніших джерел, а з другого, мала значний вплив на збагачення національного лексикону. Основними завданнями є частковий аналіз семантики і структури авторських інновацій, визначення найбільш продуктивних способів неузусловотворення, а також стилістичних функцій авторських лексичних новотворів у мові прози Михайла Стельмаха.

Виклад основного матеріалу. Михайло Стельмах – визнаний майстер художнього слова, письменницький арсенал якого налічує понад три сотні авторських лексичних новотворів, основою яких переважно є народнорозмовна стихія української мови. Авторське словотворення, на думку Н. Сологуб, визначається не стільки потребами мови як знакової системи, скільки «потребами художньої творчості, принципами світобачення письменника, створенням індивідуально-авторської картини світу» [4, с. 76].

Письменницький новотвір завжди виникає в результаті свідомого, семантично і стилістично мотивованого відхилення від загальномовних норм і «є продуктом індивідуальної мовотвор-

чості, своєрідним авторським експромтом» [11, с. 13]. Найчастіше виникнення авторського неологізму зумовлене потребою в такій назві, що здатна актуалізувати найтонші семантичні та / або стилістичні нюанси, надаючи словам емоційних, оцінних, експресивно-образних конотацій.

Лексичні новотвори своєю незвичністю, виразною своєрідністю привертають увагу реципієнта, активізують асоціативно-образне мислення, здійснюють потужний вплив на його емоції та почуття. Словесне новаторство є також і одним із засобів поповнення й оновлення літературної мови, адже «справжні «знахідки» в галузі мовотворчості завжди залишаються в загальномовному руслі і, розширюючи мовні рамки як контекстні, оказіональні, образні явища, втягуються, зрештою, в загальномовні відношення, закріплюються в загальномовному вживанні» [3, с. 32].

Вичерпне й усебічне дослідження авторських неологізмів не позбавлене деяких труднощів, адже часом досить складно встановити, чи конкретне оригінальне слово є витвором автора, чи діалектним або ж просторічним словом. Вочевидь, подолати цю проблему можна шляхом укладання загальних та персональних словників індивідуально-авторських новотворів в українській мові різних хронологічних зрізів.

Авторські неологізми Михайла Стельмаха належать до різних частиномовних класів і відзначаються семантично-стилістичним розмаїттям та формальною новизною.

З-поміж оказіонально-предметних номінацій найуживанішими є такі:

а) структурні паралелі кодифікованих форм з оказіональним приєднанням префіксальних і суфіксальних формантів: *книженція, лементация, пляшенція, приключина*: – ... Люблю, коли є *приключина* випити і дати роботу зубам і кендюху [5, с. 253];

б) авторські відприкметникові, віддієприкметникові та віддієслівні інновації: *беляндрасництво, босоног, голомозина, голоп'ятник, задрипа, оглашенник, придибайло*: – Та чекаю і Яринку, і хлопців, і свого *придибайла* з дугу... [7, с. 115];

в) емоційно-оцінні назви осіб, утворені за допомогою суфіксів -ій, -ун, -ух-а, -ань, -ач, -як, -яга: *бурмотій, кислій, кучмій, мелун, кладун, шкрабун, кивуха, потягуха, язикань, мимрач, дебеляга*. Ці новотвори-експресеми акцентують певну рису характеру чи зовнішності особи: *Пообідавши, малий бурмотій байдужувато б'є палюгою по цупких стеблах петрового батого...* [5, с. 507];

г) іменники-композиції – номінації особи, переважно емоційно-оцінні: *бабодур, вертигуз,*

*гаволюбгноєлаз, горшковіз, гріхонлут, дрантогуз, дьогтемаз, зайчопас, книшохап, лічкруп, ложкохват, мішконос, перошкряб, скоробрех, слизькоумець, язикослов: Мене ж, після того, як я придбав зайчення, вона довго звала **зайчопасом*** [5, с. 642].

Індивідуально-авторські назви осіб у прозі Михайла Стельмаха формують найчисленніше угруповання. Більшість цих мовних одиниць мають яскраве стильове (переважно розмовне) та стилістичне (жартівливе, іронічне, лайливе, фамільярне, зневажливе та ін.) маркування. «Стилістичне функціонування okazіональних дериватів характеризується розгалуженою системою конотативних відтінків, які перебувають у площині позитивно-оцінної та негативно-оцінної експресії» [9, с. 173].

Поділяємо також думку В. Чабаненка про те, що «будь-яка словотвірна інновація, – як би вона не порушувала системність словотворення і статистику кодифікованих норм, – завжди міцно спирається на загальнонародні мовні традиції, на загальнонародне мовне багатство» [11, с. 20].

Авторські новотвори-прикметники формують клас високохудожніх стилістично маркованих одиниць. Переважно ці інновації утворені:

а) суфіксальним та префіксальним способом від загальноновживаних слів: *гадюкуватий* (погляд), *головешкуватий* (паніч), *жорнувате* (обличчя), *капишучисті* (губи), *кліпастиий* (батько), *мискуваті* (плечі), *огіркуватий* (ніс), *страшнецька* (казка), *халеписте* (діло), *черпакуваті* (руки): *А життєрадісний **кліпастиий** Миколин батько не міг нахвалитися своїм чадом* [6, с. 202];

б) складанням основ: *веселоокий, гарячоока, грізноокий, полохливоока, розумноокий, слизькоокий, студеноокий, терноока, веселогубий, мерхлогубі, соковитогуба, грубовусий, серпастовусий, дугастоброва, кошлатобровий, тяжкобровий, хмаробровий, дебелинога, плескатолиций, щиро-зуба, дурноколінні, дурноп'яті: ...стрепенувся **веселогубий** Демко Бойко, що мав не голос, а голосище* [7, с. 293]. Таким авторським новотворам-композиціям властивий значний експресивний потенціал. Вони «мотивуються переважно вільними словосполученнями і передають ставлення автора до особи чи об'єкта номінації, дають їм нові (образні) назви, акцентують увагу реципієнта на значущих, на думку автора, характеристиках референта» [1, с. 133]. У художньому тексті ці мовні одиниці реалізують також і образну функцію, адже переважно є основою тропів і стилістичних фігур.

Авторські відфраземні деривати (іменникові та прикметникові композити) також є часто вжи-

ваними і стилістично виразними у прозі письменника. Базою таких слів слугують фразеологічні одиниці, від яких «успадкоковується не тільки певне лексичне наповнення, а й опосередкована образно-метафорична основа, емоційно-експресивний зміст, різноманітні семантичні відтінки» [8, с. 65].

Індивідуально-авторські відфраземи здебільшого виникають за аналогією до уснорозмовних утворень. Найчастіше це іменники, утворені морфологічним способом (основоскладання та основоскладання з суфіксацією) на основі дієслівно-іменникових моделей: *головодур носодер, нудисвіт, сушиголова, шкiродравець: – Ой, спасибі, **Стьопочко**, що ти прийшов підпирати наші ворота, бо мій **сушиголова** ніяк не знайде часу облагодитись* [7, с. 220]. Відфраземи-прикметники – переважно складнопохідні слова, які виникли за зразком прикметниково-іменникових або іменниково-дієслівних моделей: *дурноязикий, слизькоязикий, шкуродерні: Навровесні Данило прочув, що Магазаник по **шкуродерних** цінах продає хліб...* [7, с. 79].

Значно рідше у прозі письменника фіксуються ад'єктивні оригінальні новотвори – інновації з різними формантами (суфіксами, префіксами, постфіксами), мотивовані загальноновживаними похідними: *вив'юнюватися, вирипувати, відкадитись, дженджуригитися, зароганити, мудрагельствувати, нагадючитися, найоржитися, начасничитися: – Я вже обідав і так **начасничився**...* [5, с. 512].

Нечисленні авторські неологізми-прислівники – це здебільшого форми на -о: *дженджуристо, жевжжикувато, клешняво, ледарювато, розкарякувато, розхряпано: Він з недоузками в руках **розкарякувато** стояв біля тину...* [6, с. 64].

Функційно-стилістичне навантаження авторських лексичних новотворів є розмаїтим. Зокрема, вони вживаються:

– у зображально-виражальній функції, коли інновації метафорично репрезентують зорові й акустичні образи в пейзажних замальовках, побутописних сценах тощо: *Ось **розхряпано** проторохтів старенький віз, на якому горбатився сивобородий дід...* [6, с. 260];

– для увиразнення, інтенсифікації певних ознак зображуваного: *З якоїсь **страшнецької** казки на мою бідну голову витрусилось стільки чортів, болотяників і водяних...* [5, с. 466];

– у функції опису зовнішнього чи внутрішнього портрета персонажа: *Губи в нього товсті, **капишучисті**: дмухне, свічка тільки блим – і вже нема ні вогника, ні обличчя святого за ним* [5, с. 449];

– з метою більш виразного зображення емоційного стану персонажів, змалювання тонких психологічних нюансів життєвих ситуацій: – *Цур тобі, оглашеннику! Як тільки відкадитись од тебе...* [7, с. 431];

– для створення жартівливого, іронічного, зневажливого, позитивно– або негативно-оцінного, лайливого та інших стилістичних ефектів у тексті: – *Прочитай щось, перошкрябе. – Пізно, Іваночку. – І все одно читай, не задавайся* [6, с. 165].

Висновки. Авторські лексичні новотвори Михайла Стельмаха є результатом індивідуальних пошуків емоційно-оцінних та експресивно-образних номінацій. Серед новотворів-іменників найбільш численними є емоційно-оцінні назви осіб із виразним уснорозмовним стильовим та певним стилістичним маркуванням: жартівливим, іронічним, фамільярним, лайливим тощо. Значну групу інновацій формують утворені за наявними в мові словотвірними моделями складні слова, а також відфраземні композити. Ці засоби зреалізову-

ють експресивну функцію авторських лексичних новотворів, передають нові семантичні та стилістичні відтінки позначених денотатів, що допомагає вербалізувати художній задум письменника, деавтоматизує мовні стереотипи і стимулює читачеву співтворчість.

Аналіз лексико-семантичних та стилістичних особливостей одиниць індивідуально-авторської номінації у прозі Михайла Стельмаха засвідчив, що такі одиниці є специфічними репрезентантами індивідуального світобачення письменника і водночас національної мовної картини світу. Авторська неологічна лексика в естетизованій мовній формі відбиває особливості національного менталітету, розвитку українського соціуму конкретної доби.

Перспективу подальших досліджень вбачаємо в дослідженні лінгвокультурологічних та психолінгвістичних засад творення індивідуально-авторських інновацій, з'ясуванні їхньої ролі в самореалізації української мовної особистості.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Бойко Н.І. Українська експресивна лексика в словнику, мові та мовленні. Ніжин : Ред.-вид. відділ НДПУ ім. М. Гоголя, 2002. 217 с.
2. Вокальчук Г.М. Теоретичні і практичні аспекти неолого-неографічних досліджень. *Словотворчість шістдесятників*. Ліна Костенко. Микола Вінграновський. Острого : Вид-во НаУ «Острозька академія», 2010. С. 15–21.
3. Жайворонок В.В. Національна мова та ідіолект. *Мовознавство*. 1998. № 6. С. 27–34.
4. Сологуб Н.М. Мовний світ Олеса Гончара. Київ : Наук. думка, 1991. 140 с.
5. Стельмах М.П. Твори в шести томах. Київ : Дніпро, 1973. Т. 4. 728 с.
6. Стельмах М.П. Твори в шести томах. Київ : Дніпро, 1973. Т. 5. 392 с.
7. Стельмах М.П. Чотири броди : Роман. Київ : Радянський письменник, 1979. 527 с.
8. Стишов О.А. Відфраземні деривати-неологізми в сучасній українській мові. *Мовознавство*. 1990. № 2. С. 64–66.
9. Ткаченко Т.В. Засоби стилізації розмовності в прозі Михайла Стельмаха : дис. ... канд. філол. наук : 10.02.01. Київ, 2006. 196 с.
10. Цапук І.В., Вокальчук Г.М. Семантичне розмаїття авторських новотворів у поезії Ліни Костенко. *Словотворчість шістдесятників*. Ліна Костенко. Микола Вінграновський. Острого : Вид-во НаУ «Острозька академія», 2010. С. 62–69.
11. Чабаненко В.А. Норми словотворення і мовна експресія. *Мовознавство*. № 2. С. 13–20.